

ՀԱՅԿԱԳՐԱԿԱՆ

ՈՂԲԻՐԻՆԵՐ ՀՆԱԳՐՈՅ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄԱՌԹԵՆՆԵՐ

(Հայկազարի և Գրիգորի Կաթողիկոսի)

Գ.

“Հայոց քաղաքակրթութեան պատմութիւն մինչ ցարշակունի” Սճ. Բանասիրի գործին երբեք մասն է:

Եթէ երկրի քաղաքական պատմութիւնն ալեւոր հնութենում տեղ տեղ խորհրդաւոր քոյի տակ թագնաւ կը մնայ, առաւել եւս գծարին է տասնեակ դարերի հեռաւորութեան վերայ թափանցել ժողովրդի հոգեւոր գործունէութեան գաղտնիքներին մէջ, որոնք նորա քաղաքակրթական յառաջդիմութեան գործունէները եւ աստիճանները: Այստեղ, որպէս եւ քաղաքական պատմութեան համար, կարեւոր են նախ եւ առաջ փոփոխութիւնը, ինչ որ փաստերից դուրս կը մնայ, հարկաւ պայմանաւոր է, ուստի գիտական նշանակութիւնից զուրկ:

Ըստ երեւութին Գր. Տաղաւարեան բնաւ չէ կամեցել այս գծարութիւններին առջեւ կանգ առնել, առանց տատանւելու բաժանելով մի անորոշ ժամանակամիջոց “ի սկզբանէ” (?) մինչեւ Գր.Նարեկունի, ամբողջ մէջ շրջաններին:

Մի երկրի պատմութիւն որոշ շրջաններին բաժանելու համար կարեւոր է ի նկատի առնել այն գործունէները, որոնք նոյն շրջանքն են աւել ժողովրդի քաղաքական եւ ներքին կեանքին. այսպէս, Հռոմեացոց պատմութիւնն գիտէ (3 խոշոր շրջաններ) ա. թագաւորական Հռոմ (քաղաք Հռոմ)՝ բ. Հասարակապետական (խառն) եւ գ. կայսերական (հին աշխարհ): Եթէ մենք, հետեւելով Սճ. Բանասիրին, Հայոց պատմութիւնն սկսենք նախապէս յիշատակել, որ “կերկարի ի սկզբանէ” (?) մինչ Թ.Ձ. Գ., ստիպած կը լինէր նորա հետ միասին խոստովանել, որ “այս շրջանի քաղաքակրթութեան մասին որ եւ է որոշ դադարաւոր չունիք”: Ըստ ճիշդ է. ուրիշ մը ընդունելու է համապատասխան իսկողնով այս առաջին “շրջան”, որ ամբողջապէս հեղինակի a priori ենթադրութեան վերայ է հիմնաւոր:

Պատմութեան ծանօթ չէ նմանապէս ու մի փոքր “եգիպտական տիրապետութեան մասին, ի Հայոց, որ հեղինակը իրեւ բ. շրջան կը ճանաչէ (Թ.Ձ.—Թ.Գ. դար): Ինչպէս վերեւում տեսներ, եգիպտացոց քաղաքական ազդեցութիւն

թիւն հարաւային Նորիքից հեռու չէ անցել: Սկսեալ Բանասիրի կը ճգնի սակայն այս ազդեցութեան ինչ ինչ հետքեր պտուղ մեղանում: “Հաւանականաբար Հայք (Թ.Ձ. դարում”) յեգիպտացոց ուսան գարեջուր պատրաստելն” (որ քաջ ծանօթ էր եւ Նորիքստանից) “հաւանականաբար եւ Կենդանաշինարն եգիպտացոց օրերէն մնացած է” մեղանում՝ երեւոյթս սակայն նկատելի է ցարդ արեւելեան ինչ ինչ ազդերի, երկրագնդին նոյն իսկ վայրի ցեղերի մէջ, որոնք եգիպտոսի հետ ոչ մի առնչութիւն չեն ունեցել: Սճ. Բանասիր կամի, անյայտութեան խաւարի մէջ խորհափելով, աւելի եւս խոշոր գիւտ անել, ենթադրելով, որ “գուցէ նշանագրերով գրականութիւն մ’ալ մուտ գտած է յայնժամ ի մեզ ըստ եգիպտականին . . .” Այսպիսի լուրջ եւ գիտութեանն անեմօթ խնդիրներ վստահութեամբ յուզելու համար բաւական չեն լոկ “գուցէ, ” ներ:

Բարեկարգ եւ Նորիքստանից, իրեւ Հայաստանի մերձաւորագոյն հարեւանները, անշուշտ իրանց գերազանց կուլտուրայի ազդեցութիւնն պիտի է դեռ հնում դրոշմին երկրի բնակչաց հոգեւոր կեանքի վերայ. այստեղ մենք կանգնած ենք պատմական հողի վերայ, ունինք բազմաթիւ յիշատակաւորներ: Սակայն մեր չենք վստահանում Սճ. Բանասիրի հետ դրականապէս պնդել, որ “ասորեստանաց ազդեցութիւնն կը սկսի Թ.Գ. դարէն, ոչ ուշ, ոչ շուտ. ինչո՞ւմ արտայայտեցաւ այդ ազդեցութիւնն նախ եւ առաջ, երկրի մի մասում եւ ի՞նչ չափով” չունինք որոշ տեղեկութիւն մինչեւ Տիգրատ Պալատար Նոյն արշաւանքն ի Նաիրի (իրեւ 1110 թ.), որից սկսած աւելի առատ կը բխեն մեր աղբիւրները երկու ախոյեանների ընդհարման մասին: Յայտ է, որ մատուրապէս Թ. դարէն ուրարտեան թագաւորները սկսեցին բեւեռագիր գործածել, բայց արդեօք. կարիք ունէ՞ն մի եւ նոյն ժամանակ օտար աստուծոյն եւս փոխ առնել՝ չկարծենք. երկու դից անանց փոփոխութիւնն նախ-նախ (արեւ ըստ Սճ. Բանասիրի) = արարտ. Ardi = ասուր. Šamaš; փոփոխութիւն ըստ Սճ. Բանասիրի = ասուր. Ramman) տեղիք է աւել Սճ. Բանասիրին այս սխալ եզրակացութիւնն անել. Սարգոն իւր յաղթական արշաւանքն Հիտիներին կամ Հասերի երկիրը պատկեց Մալաթիայից Tešub աստուծոյ անդրին գերութեամբ” մի սպառնաց, որ

Teisba = Tešub փոքր Ասիոյ ազգերի կայծակի եւ փոթորիկ ընդհանուր աստուածն էր, որ կը համապատասխանէր քանանական Ramman կամ Adad եւ բաբելական Ninib (Յունաց Դիոս) աստուծոյն։ Այս երեւելոյցն հիման վերայ H. Winckler շատեր, Ռուբրտացիք, Միտանի եւ կումմուի Տէշ-Քական ցեղախումբ կ'անուանէ։ Չենք կարող նմանապէս ենթադրել, որ արեւ (Ardinis) պաշտամունքը (որ հնոց բոլոր ազգերին ծանօթ էր) միայն Ասոր-եստանաց միջոցով մուտք է գործել ի Հայս։ Դեռ Никольский իրաւացի նկատել է, որ «Ռուբրտացոց կրօնը, ինչպէս եւ լեզուն, գրեթէ միանշամայն տարբեր էին ասորականից, չնայելով որ մի քանի աստուծոց գաղափարախնդները համանման են ասոր-բաբելացոց»¹։ Պարզ չէ խալէ վեհագոյն աստուծոյ էութիւնն, յամենայն գէպս մեր նիւթը բնաւ չէ արգարացնում Դր. Տաղաւարեանի եզրակացութիւնն, թէ խալէի = լուսնոյ աստուածն էր. վերջինս կը յիշէ Սեւրբի (Si-e-lar-di)², ոչ թէ խալէի անւամբ, եւ կը նշանակի ասորացոց լուսնի աստուծ գաղափարախնդով (→) ←)։

Վերին աստիճանի չոր եւ ցամաք կը գծէ հեղինակը ուրարտացոց արեւտեաների ընդհանուր պատկերը՝ «նախահայք Ասորեստանաց նման էր ճանաչէին մետաղներն, որոնցով զենքեր ու զարդեր կը պատարասէին, գիտէին եւ կերպաներ հիւսել, ջրմուղներ եւ ճանապարհներ շինել»³։ Գոնէ յիշելու էր Մենուասի հռչակաւոր ջրանցքների մասին Արտամեդում, Բեբելիում, Արծուարեդում, Մանաւազակերտում եւ Խոթանիւում, թագաւորաց քարաժայռ դամբարանների մասին ի վան,⁴ որ ճանապարհորդաց զարմանքն կը յարուցանեն, լեմանի եւ Բելլի ձեռնարկած պեղումների մասին։⁵

Զգրտեց ինչ կապ ունին այս շրջանի «քաղաքակրթութեան», պատմութեան հետ «չառ մը աշխարհագրական անուններ, որոնք սեպագծեւ արձանագրութեանց մէջ դիւրաւ կը

ճանչցուին» (աւելի պատշաճաւոր կը լինէր երկի Ա. մասնում յիշել)։ հեղինակի առաջարկած մի քանի աշխարհագրական անուններն հազեւ թէ «դիւրաւ ճանչցուին» մեր մասնագետներից յիշած անւանց շարքում, լինելով նոյն իսկ արտաքին նմանութիւնց զուրկ, օրինակ՝

- Ռշեուրինի = Օշական
- Ռւելտու = Ռւտի
- Արգիստինի = Արագածոտն
- Ռիշուանի = Ռշուանի

Նոյն տեսակ սոսկ բառախաղերով լի է եւ պ. Բասմաջեանի վերջերս հրատարակած հայ նախարարութեանց «խեղատար ցանկն», որ Դր. Տաղաւարեան կը բարեհաճի առանց այլեւայլի «տալը» համարել, բաւական է միայն յիշել, որ պարոնը փոխանակ Argistixinis ցարդ Rapisixinis (!) կը կարգայ։⁶

Մեր աղբիւրները ներկայումս թոյլ չեն տալիս Ասորեստանաց ի Հայս գրչման ազդեցութեան սահմաններն որոշել. ինչդիրս դեռ կարծաւ ուսումնասիրութեան. առ այժմ միակ խոչոր «կուլտուրական» փաստը՝ սեպագծեւ նշանագրերի փոխ առնելն է։ Հարկաւ, բաբելացոց հռչակաւոր աստեղագիտութիւնն, նոցա մեծածաւալ աշխարհահայեցողութիւնն պէտք է տարածւէին եւ հարեան ազգերի մէջ, գերելով նոցա երեւակայութիւնն։ Յամենայն գէպս արդէն է. դարում այս ազդեցութիւն վերին աստիճանի թուլացած էր, երբ նոր ազգերի գրոհանքները հեղեղեցին Հայք եւ վերջ դրին վանայ տէրութեանն։

Եկուր ազգը, որ Հայոց աւերակների վերայ իւր իշխանութիւնն հաստատեց, Դր. Տաղաւարեան կը համարէ փոխեցիքը (իմա փոխեցիքը). այս ենթադրութեանն (որ հիմնւած է «արժանաշատ պատմի մը» Հերոդոտի, ցուցման վերայ) աւելի զօրութիւն տալու համար պարոնը Դանիէլեան գրեքը փոխական կը կարծէ։⁷ Նոյն իսկ հայ եւ փոխական լեզուների մէջ խնամութիւն կը տեսնէ.⁸ ... Սկի. Բանասէր, իրրեւ «Բանասէր», չպէտք է մոռանար մի փաստ, որ լեզւաբաններին նոյնչափ ծանօթ է փոխական, որչափ եւ լիւկական, էսրուսկների լեզուները եւ կամ

¹ Altorientalische Forschungen, II, 1, 109. Դր. Տաղաւարեանի համարակն անութիւնն, թէ «գեթաքիք (Հիթիտներ) արեւելի մեծ ընտանիքի վերաբերող ցեղ երբ պատմական եղբ գիւտեցիք մէկն է... սպասելու է փայլուն ապացոյցների։

² Брейшане номовъ, 45.

³ Schulz, XVII, 740; Sayce, JRAS, V; H. Winckler լուսնի պաշտամունքի նախադրանքներն ոչ թէ Ասորեստան, այլ Խաւան քաղաքն կը համարէր, որտեղից նա սպա տարածւեցաւ ամբողջ առաջաւոր Ասիոյ։

⁴ Beick, Verh. d. Berl. anthrop. G. 1900, 57—58.

⁵ Անդ, 64 39—41.

⁶ Են իմ «Մի զգինեայ պոսկ պ. Բասմաջեանի Խալտանի», Հնդգիւ Ա. 1902, Գեղեւ.

⁷ Սկի. Բանասէր, 62, 26.

⁸ Նախագի, 62, 8.

Հիտիանների խորհրդաւոր նշանագրերի իմաստը՝
 Հայ այբուբենի ծագման խնդիրը տա-
 կաւին ուսումնասիրութեան առարկայ է. Դր. Մարկարտի արեւելագետների ծ-Գ. Համա-
 ժողովին ներկայացրած փորձը՝ ցոյց տւեց,
 որ խնդիրս ներկայումս ընտիր եւրոպացի
 գիտնականաց միտքը կը զբաղեցնէ։ Արդարեւ,
 տեսութիւններ առաջարկել աւելի դիւրին է,
 քան նոցա ապացուցել. ահա թէ ինչու
 մեր ժամանակ թաղման լըյս տեսնող
 ուսումնասիրութիւններից միայն հազագիւտ-
 ները բախտաւոր բացառութիւն կը կազմեն,
 իբրեւ լուրջ եւ տրուան աշխատութեան
 արդիւնք։ Ինչ օգուտ պնդել, թէ «Հայ
 իշխանք հաւանական ականս գործածել
 փոփոխական դիւրին տառերն» սերեալ ի
 փիւնիկականն, ինչպէս Սկ. Բանասէր՝, կամ
 կարելի թէ «Հայ այբուբենը պարսիկ սեպանէ
 գրերէն սերած է», ինչպէս պ. Բանասէրն,
 եթէ հնարաւոր չէ քայլ առ քայլ քրդաւոր-
 այս «կարծիքները, պարզ եւ անզրդեկ
 ապացոյցներով։ Յուսարու է, որ լազարեան
 ձեմարանի խորհրդի յայտարարած միջանկն՝
 «Հայոց այբուբենը եւ Ս. Մարտոյի վարքը»
 առաջ է բերելու եռանդուն միջոցն
 մասնագետների մէջ եւ առնապէս դիւրացնելու
 խնդիրս վերջնական լուծումն։

Սելեւկիացոց կարճատեւ իշխանութիւնն
 ի Հայս (323—160) Սկ. Բանասէր «Թունաց
 ազգեցեւորութեան ժամանակ (Ջ-րդ շրջան)»,
 կ'անուանէ եւ ահա թէ ինչու. «Եղն բարբառն
 սկսաւ գործածուիլ ի Հայս՝ գոնէ զարգացելոց
 կողմանէ, որով եւ Եղն գրականութիւնն...
 ժողովուրդն ի կիր կ'արկանէր յոյն տառերն...»
 Դարձեալ սոսկ ենթադրութիւն. քառասուն է,
 որ ինչպէս ինքն հնդկաւոր թաւաջի կը նկատէ՝
 «գժբազդաբար այս շրջանի յատուկ որ եւ է
 գրական բեկոր հասած չէ մեզ»։ Այս խոստովա-
 նութիւնն ինքն ըստ ինքեան արդէն բաւական
 է։ Հետեւաբար «Եղն բառերը, յոյն գրական
 ձեւեր, եւ ի մի բան յունաբանութիւն»
 չէին կարող «այս շրջանի մէջ ի մեզ մուտ
 գտնել», այլ ամենապարզ Դ. դարում, երբ
 քրիստոնէութեան ճառագայլովը արեւմտեց
 փարատեց Հայոց հնթանոսութեան խաւարը

եւ ապա Ե. դ. յունաց դպրոցները լայն բաց
 արին իրանց դռները գիտութեան ծարաւի հայ
 երիտասարդների առջեւ։ Այնուհետ սկսեցաւ
 անխնայ եւ քրտնալնն աշխատելը օտարու-
 թեան մէջ եւ վանօրայքում՝ ի պէտս մտաւոր
 լուսաւորութեան, հոգեւոր բարգաւաճման հայ
 ազգիս։

Դր. Տաղաւարեանի «Հայոց պատմու-
 թիւնն» նոյն իսկ իբրեւ «փորձ» չէ կարող
 ազդ համարիլ. ինչ ինչ խոշոր թերութիւններ
 եւ մանաւանդ հեղինակի բուն հակում
 դէպի մերթ անհիմն, մերթ անապացուցելի
 ենթադրութիւններ կը զրկեն նորա երկը
 փոփոխ նշանակութիւնից, ճանկարի էր, որ
 նման փորձեր մեզանում հիմնած լինին հեղի
 նակի աւելի լուրջ պարտադրանքներ, եթէ
 չասենք մասնագիտութեան, նիւթիս Բաւարացի
 եւ իւրին ուսումնասիրութեան վերայ. միայն
 այս դէպքում գործը կարող է օգտուէտ
 «առաջնորդ» ծառայել եւ ճիշդ գաղափար
 տալ ազգիս աւելոր անցեալի մասին։

Բ. ԽԱՆՈՒՄԻՍԻՍ



ՆՈՏՆԱԳՐԵՐ Ի ՄԱՍՆԵՐ

(Հարկաւորութիւն)

Արեւական նշանագրումն պատահի ու-
 րեք ուրեք պէսպէս ձեւով, զայս օրինակ.

503. *Ճ* 504. *Ս*
 505. *Ճ* (համա. վերագոյն զթիւ 36,
 286, 479 եւ 487)։

Իսկ սղագիրը կամ համառոտութիւնը, լոկ
 պատուով կամ կապակցեալ գրովք, շատ յա-
 ճախ են եւ գրեթէ անհամար, զորս աւելորդ է
 մի ըստ միով թուել, քանզի ըստ մեծի մասին
 (որպէս՝ 506) Եր Երեւն կ'որ կամ՝ երբ՝ Եր յն
 քն յէ քէ այլովքն հանդերձ աւելի կամ՝ նուազ
 հասարակ եւ ծանօթ են։ Ուստի բաւական լինի
 առաջի դեմը զսակաւս եւեթ ի բաղման, եւ
 այն՝ զորս ըստ իմիւր արժանի թուին գիտողու-
 թեան. զ. օր.

507. *ձ* օրհնութիւն.
 508. *ձ* օրհնութիւն.
 509. *ձ* ամեն, եղիցի.
 510. *լ* լողաց.
 511. *կ* կարգացողաց.

1 Ferd. de Saussure, Recherches archéologiques 1893—94, Paris, 106.

2 Յէւ Հանդէս Մե. 1902, Նոյնիւրբ.

3 Սկ. Բան. 27.

4 Նոյնիւրբ. 29.

5 Սկ. Բանասէր էջ 29.